

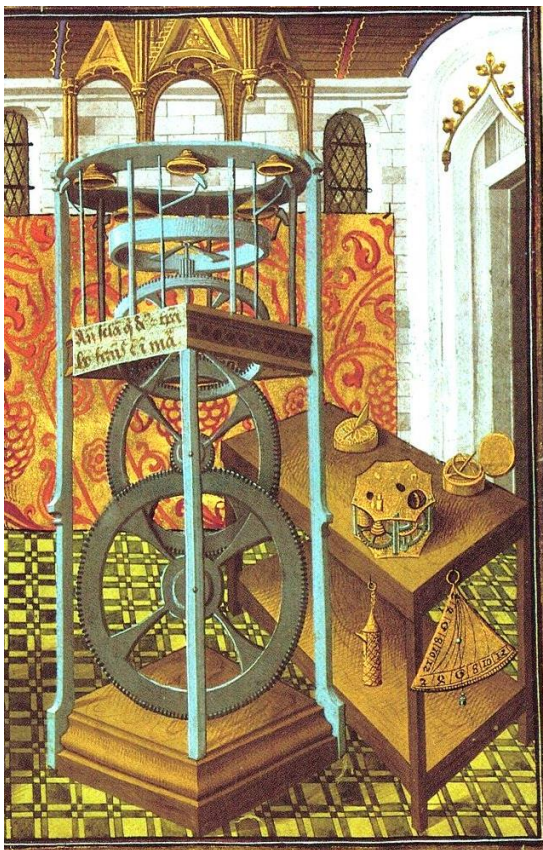
'De hoogste tijd'

Het (waarschijnlijk) oudste torenuurwerk op Haags grondgebied - en andere Haagse torenuurwerken

Drs. Heleen B. van der Weel, oud-stadsbeiaardier van Den Haag

Hoe het begon

Al sinds de oudheid zijn mensen op zoek geweest naar middelen om de tijd te meten, bijvoorbeeld met gebruikmaking van zonnewijzers en wateruurwerken. Vooral in leef-gemeenschappen die werden beheerst door een strenge tijdsindeling - zoals in sommige kloosters - was interesse voor het aangeven van de tijd.

Afbeelding 1 Miniatuur (Frans, midden vijftiende eeuw, detail). Te zien zijn enkele raderen die het kunnen aanslaan van vijf klokjes met behulp van hamertjes suggereren. Op en aan de tafel vijf voorwerpen die met 'tijdmeting' te maken hebben zoals een tafeluurwerk en een zonnewijzer. (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. IV 111, fol. 13vo)

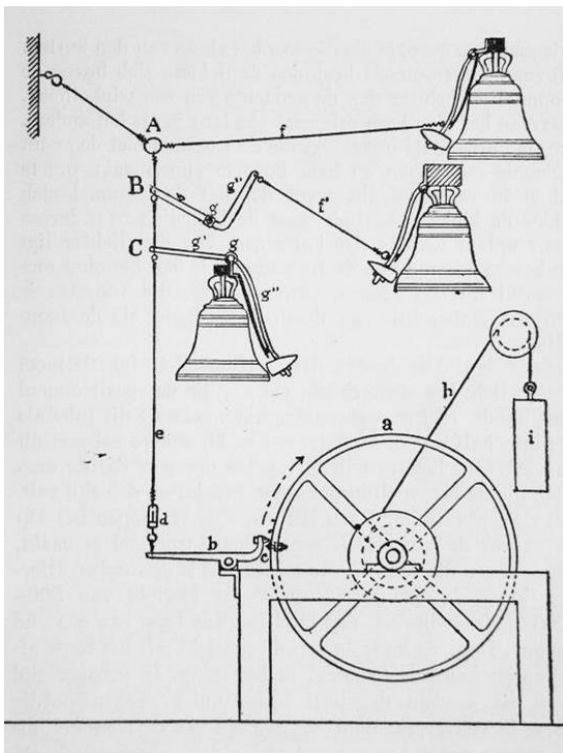
Over de geschiedenis van de oudste mechanische raderuurwerken is weinig bekend. Wel staat vast dat in 1260 een torenuurwerk werd geïnstalleerd in de kathedraal in Milaan. Het oudste exemplaar in Nederland staat in de kerk van het Noord-Hollandse Winkel en moet zijn vervaardigd rond 1420.

De uurslag werd hoorbaar gemaakt door een slag op een klok en naderhand ook door een wijzer aan de buitenkant van de toren. Het uurwerk was mechanisch te verdelen in een tijdmetend deel - *het gaand werk* - en *het slagwerk* dat zorgde voor het slaan van de klok op hele- en halve uren.

De verspreiding over Europa tussen 1275 en 1500 had tot gevolg dat op den duur vrijwel alle welvarende steden beschikten over een openbare tijdaanwijzing - in dorpen gestimuleerd door de kerkbesturen. Het maatschappelijk belang was steeds groter geworden maar het hebben van een torenuurwerk - eventueel voorzien van astronomische aanduidingen of bewegende figuren zoals aan het Goudse stadhuis of de Waag in Alkmaar - werkte ook status verhogend.

Om de eerste klokslag niet te missen werd naar een vooraankondiging gezocht. Dat leidde tot het laten klinken van enkele klokjes, naar hun functie bij elkaar 'de voorslag' genoemd. Ze werden in werking gesteld vanuit het uurwerk. Dat hield in dat daarin een derde stelsel raderen nodig was, voor *het speelwerk*.

Vooral in de Nederlanden ontwikkelde dit speelwerk zich tot een muziekinstrument dat in de zeventiende eeuw globaal uit een reeks met ongeveer 35 klokken bestond. Daarop werd ook met behulp van een klavier door een door de stad volgens een instructie aangestelde musicus gespeeld. Deze stadsorganist en -klokkenist bespeelde de klokken op vastgestelde tijden op markt- en feestdagen, meestal een uur.

Afbeelding 2 Schematische voorstelling van de werking van de speeltrommel. (In: Ferd. Timmermans, *Luidklokken en beiaarden in Nederland* (Amsterdam 1950) p. 141)

Ontwikkeling in Den Haag

Natuurlijk is Den Haag in dit proces niet achtergebleven. De hier geschetste ontwikkeling is zowel in het Hofgebied, in het dorp *Die Haghe* als in de omliggende dorpen duidelijk aantoonbaar.

De linker toren van de Ridderzaal bezat volgens rekeningen uit 1366/1367 een uurwerk. De toren bij de Haagse Grote Kerk werd gebouwd tussen 1420 en 1424. Bijna zeker is, dat er toen een uurwerk moet zijn geplaatst met een slagklok.

In ieder geval blijkt uit een bepaling, op 20 april 1452 vastgesteld inzake de textiel-nijverheid, dat de jongens die het vollersvak leerden uiterlijk hun loon op zondagochtend mochten ontvangen 'als die clocke acht slaet'.

In de nacht van 29 december 1539 brandde door blikseminslag de toren deels af. Daarbij gingen niet alleen grote klokken, maar ook het uurwerk met het kleine klokkenspel verloren. Snel werd een nieuw besteld - in Leuven - en geleverd - in 1541.

Een ander voorbeeld betreft de Nieuwe Kerk aan het Spui, het eerste kerkgebouw in Den Haag dat specifiek voor de calvinistische erediensten werd gebouwd en in gebruik genomen 2 mei 1656. Ook daar werd de grote 'dakruiter' voorzien van een uurwerk, vervaardigd in Delft.

Het is helaas onmogelijk hier de vele in Den Haag door de eeuwen heen geplaatste - en weer verdwenen uurwerken te beschrijven. Daarvoor moet eerst nog veel archiefonderzoek worden gedaan.

Loosduinen

In Loosduinen werd tussen ongeveer 1238 en 1250 een cisterciënzer vrouwenklooster gesticht. De huidige Abdijkerk is daarvan een restant. Het kan bijna niet anders dan dat ook binnen dit klooster de vaste gebeds- en andere tijdmomenten met behulp van een uurwerk - en met een luidklokje - werden geregeld. Na een periode van verwoesting kwam de Abdijkerk in 1580 in gebruik bij de calvinisten. Op 26 september 1587 werd door de Staten van Holland besloten dat ten behoeve van de dorpsbewoners en vooral vanwege de kerkdiensten de toren een klok, een uurwerk en een wijzer zou krijgen.

Afbeelding 3 Het uurwerk in de toren van de Loosduinse Abdijkerk. Waarschijnlijk vervaardigd en geplaatst in 1587. De wijzerplaat is van later datum. (Foto Frank Wetsteijn)

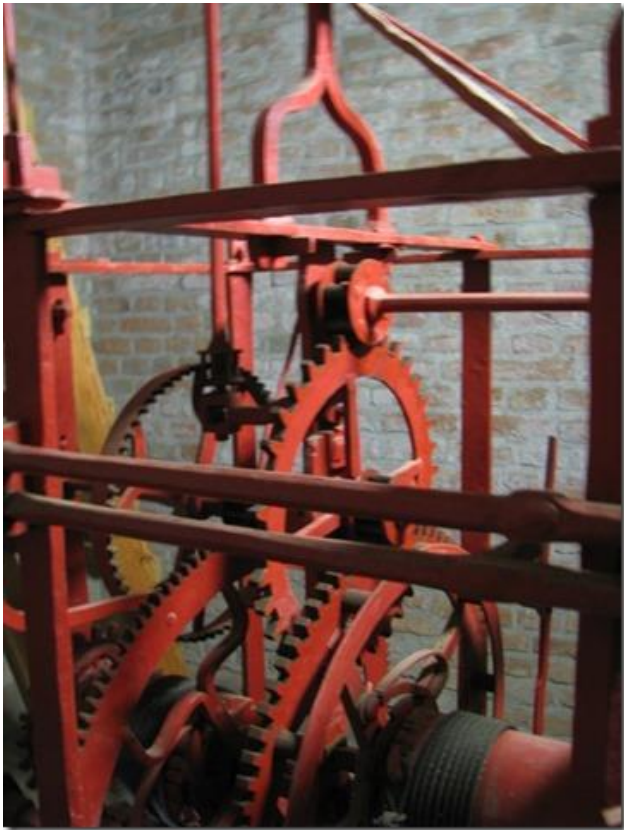
Het is heel goed mogelijk dat dit uurwerk hetzelfde is dat - al lang buiten gebruik gesteld - nog in de toren aanwezig is. In ieder geval lijkt het erop dat op Haags grondgebied dit het oudst overgebleven torenuurwerk is. Het is te wensen dat er middelen kunnen worden gevonden om het permanent de aandacht te geven die het verdient.

Groeiende zorgen

Uurwerken en torenklokken waren ooit instrumenten, uitgevonden ten dienste van de samenleving. Veel van de functies zijn verloren gegaan. Daardoor dreigen deze objecten te verdwijnen of op zijn minst sterk verwaarloosd, ongebruikt in een hoek te worden gezet.

Deze signalen zijn steeds sterker gaan klinken. Dat heeft o.a. geleid tot het in 2016 vormen van SKEN: de Stichting Klinkend Erfgoed Nederland. Een activiteit van dit nieuwe samenwerkingsverband is dit jaar bijvoorbeeld het *Festival Klinkend Erfgoed* dat van 31 augustus tot 5 september in Maastricht wordt gehouden.

Daar en bij andere gelegenheden wordt door vele geïnteresseerden gezocht naar nieuw gebruik en nieuwe vormen van eigendom die dit erfgoed - waartoe ook luidklokken, carillons en orgels worden gerekend - toekomst kan bieden. Dat geldt dus ook voor de torenuurwerken.

Afbeelding 4 Het oude Loosduinse torenuurwerk zoals dat heden in de toren staat. (Foto Frank Wetsteijn)

Torenuurwerken kunnen wel worden aangeduid als *vergeten monumenten*: onzichtbaar hoog in een toren op een stoffige zolder, buiten gebruik gesteld na invoering van elektrische systemen of – nog erger – bij afbraak van het gebouw als schroot verkocht.

Geraadpleegde literatuur

Edward van Bergen, *Geschiedenis van Loosduinen* (Loosduinen 1927) p. 49.

L.J.M. Heijst, W. Houtkooper, L.A.A. Romeyn, J.M. Schouten (red.), *Torenuurwerken / techniek – onderhoud. Een praktische gids voor het onderhouden van Torenuurwerken* (uitgave Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk (Wezep 2002², met ingelegde brochure ‘De vergeten monumenten’).

Heleen van der Weel, ‘Luiden voor kerk en wereld. Het gemeentelijke luidklokkenproject’. In: *Jaarboek Die Haghe* (2015) p. 41-72.

Luc Rombouts, *De oorsprong van de beiaard. Wortels, ontstaan en ontwikkeling tot 1530* (Proefschrift 2016).

Voor het genoemde *Festival Klinkend Erfgoed* in Maastricht zie

<https://www.cultureelerfgoed.nl/agenda/symposium-hoe-kan-klinkend-erfgoed-weer-verbinden>.

Toch is het heel goed mogelijk, met de huidige technieken de oorspronkelijke uurwerken doelmatig te laten functioneren. Deze bescheiden bijdrage – die ontstond na kennisneming van de aanwezigheid van het historisch waardevolle uurwerk in de toren van de Abdijkerk – wil in ieder geval de aandacht vestigen op de aanwezigheid én op het conserveren – en hergebruiken indien mogelijk – van deze vergeten monumenten, in Europees en landelijk verband, in Den Haag, maar in de Loosduinse Abdijkerk in het bijzonder. Foto’s van de buiten gebruik gestelde uurwerken van de Haagse Grote Kerk, van de Nieuwe Kerk aan het Spui, van de Scheveningse Oude Kerk, van het Vredespaleis en de Koninklijke Stallen wekken hopelijk interesse. De regio wordt vertegenwoordigd door de uurwerken van Rijswijk, Wateringen en Wassenaar.